

„Lhostejná demokracie“ a neliberální politika

doc. JUDr. Helena Hofmannová, Ph.D., Právnická fakulta Univerzity Karlovy

Mgr. Karel Řepa, Právnická fakulta Univerzity Karlovy

Abstrakt: Článek je příspěvkem k široké diskusi o krizi liberální demokracie. Jako východisko úvah pojímá lidskou důstojnost a její roli v soudobém politickém a právním diskursu. Právě oslabování role lidské důstojnosti v těchto sférách lze identifikovat jako jeden z průvodních jevů krize liberální demokracie. Za účelem kritické analýzy krize samotné nabízí článek vlastní sémantický model liberální demokracie, jehož užitím se snaží analyzovat některé z problematických otázek vyvstávajících v současné krizi, tj. zejména teoretickou otázku vztahu mezi liberálním a demokratickým politickým a ústavním uspořádáním či reálný problém nárůstu identitárních politik a antisystémových stran.

Abstract: The article is a contribution to broad discussions concerning the crisis of liberal democracy. The starting point of the article is human dignity and its role in recent political and legal discourse. The weakening of the concept of human dignity in both spheres can be identified as one of the accompanying phenomenon of the crisis of liberal democracy. To provide a critical analysis of the crisis itself the article develops a semantic model of liberal democracy and by its use it tries to analyze some of the problematic aspects of the crisis, e.g. the theoretical problem of the relationship between liberal and democratic political and constitutional arrangement or the serious issue of the rise of identity politics and anti-system political parties.

Klíčová slova: krize liberální demokracie, identitární politika, lidská důstojnost

Key words: crisis of liberal democracy, identity politics, human dignity

Evropské dějiny lze postmoderním pohledem chápat jako historický příběh dlouhodobé snahy o nalezení hodnotového a racionálního modelu politické stability na úrovni celoevropské i národní, a to v prostředí kulturní, politické a jazykové různorodosti. Veškeré tyto snahy čelí opakovaným krizím různého druhu, tj. krizím sociálním, ekonomickým, politickým, vojenským či jejich vzájemným kombinacím. Evropské dějiny jsou proto dějinami krizí. Krize představují samy o sobě významný a typický jev evropského historického kontinua, byť s průvodními tragickými důsledky. Vytvářejí však ve své podstatě dialektický prostor pro vznik nových forem myšlení a sociálně-ekonomického uspořádání. Obdobně tak reflexe druhé světové války jakožto katastrofy evropských dějin přenesla otázku hodnotového a racionálního modelu politické stability na úroveň evropskou, a to s finální platností.

Zatímco některé krize mohou být svou povahou exogenní evropským společnostem, sama svoboda individua předcházející stát, která je v návaznosti na kulturní dědictví Evropy jádrem poválečného uspořádání, představuje vlivem své apriorní neseznatelnosti jeden z potenciálních zdrojů krizové situace pro dosažené politické a ústavní uspořádání. Svoboda manifestující se jako politická participace jednotlivce může

působit nejen jako stimulující prvek hodnotových základů politického a ústavního uspořádání, ale též jako prvek destabilizující. V druhém případě představuje otevřenou možnost pro realizaci alternativních forem politického myšlení, které v sobě vždy latentně inkorporují potenciál rizika pro dosažené ústavní uspořádání. Tento dvojí funkční důsledek politické svobody jednotlivce však představuje základní paradigma moderních evropských dějin, které jim propůjčuje zcela specifický ráz a dynamiku. Odlišuje je též od státoprávních uspořádání, které dosahují stability podřízením svobody jednotlivce silnému státu a kolektivnímu účelu.

Jestliže evropské dějiny jsou dějinami krizí, pak 21. století bylo nejprve ve znamení permanentní a fluidní „války proti terorismu“ vedené zejména USA od teroristických útoků 11. září 2001, a to za pomoci mnoha evropských zemí. Záhy však byl západní svět v roce 2008 postižen nejhlubší finanční a hospodářskou krizí od roku 1929, která na evropském kontinentě byla pouze předehrou k dlouhodobé dluhové krizi kulminující v letech 2010 až 2012. Fenomény příznačné pro dluhovou krizi jako velká míra zadluženosti veřejných rozpočtů, nutnost chránit bankovní systémy před jejich vlastní nestabilitou, globální ekonomické vlivy, vnitřní problémy jednotlivé měny aj. vedly

zejména v jižních částech evropského kontinentu k dlouhodobě vysoké nezaměstnanosti a nízkému ekonomickému růstu. Tyto problémy a jejich průvodní negativní sociální jevy přetrvávají do dnešní doby.¹

Evropské společnosti postižené tragicky pomalým vyrovnáváním se s důsledky dluhové krize a frustrací z nejisté ekonomické budoucnosti byly následně vystaveny nebezpečí mnohačetných teroristických útoků a migrační krizi kulminující v roce 2015. K problémům ekonomické povahy se tak přidala dodnes trvající nejistota v otázce smyslu evropské integrace, vyvstávající v procesu hledání společného řešení migrační krize. Položená otázka smyslu evropské integrace a jejích limitů však sahá mnohem hlouběji do samotné povahy kulturní identity evropských společností a odhaluje křehké kořeny evropského liberálního vědomí. Původní ekonomicko-politická krizová kontrapozice mezi evropským bohatým severem a chudým jihem je v důsledku toho nově zastíněna krizovou kontrapozicí mezi liberálním západem a identitárním východem.² Obtíže spojené s otázkou migrace, ekonomického uspořádání, charakteru identity evropských společností a evropské integrace tak ve svém souhrnu vytvářejí prostředí těžko popsitelné a časově ohraničitelné krize liberální demokracie, která se stává pro velkou část společnosti nesrozumitelná, neboť je ve své komplexní podstatě skryta za horizontem jednotlivých politických aktů a komplexní politickou propagandou.³

Při analýze krize liberální demokracie nelze překlenout horizont prostého objektivního popisu, aniž by autoři připustili svou hodnotovou pozici. Koncept

liberální demokracie považujeme za sémantické východisko, jehož ústřední pojmy se prozatím osvědčily v konkrétních proměnných formách ústavních systémů jako nástroj stabilního politického a ústavního uspořádání po druhé světové válce. Zároveň svým principiálním hodnotovým důrazem na svobodu a rovnost zachovává věrnost evropské hodnotové tradici. Je proto nutné zdůraznit, že veškeré negativní jevy spojené s krizí liberální demokracie je nutné řešit právě nástroji liberální demokracie samotné, a to včetně problémů, které jsou tomuto uspořádání vlastní samy o sobě.⁴ Odpovědi proto nemohou být radikální politické alternativy liberálně demokratickému ústavnímu uspořádání, které dnes představují zpravidla identitární regres do politických forem, jež jsou i přes svůj populistický půvab hodnotově delegitimizovány dějinnou zkušeností Evropy a dále vyostřují systematické napětí v rámci dosaženého modelu liberální demokracie.

I. Lidská důstojnost jako liberální hodnotový předpoklad lidských práv

Zahajme zkoumání krize liberální demokracie návratem k jednomu z jejích dnes ohrožených kořenů. Jedná se o koncept lidské důstojnosti, který v současném právním diskursu představuje přímou reakci na zkušenost druhé světové války. Ta byla poznamenána akty systematicky porušujícími lidskou důstojnost, a to v míře zcela přesahující historickou zkušenost západní civilizace. V nově rekonstruovaném mezinárodním právu nalezla lidská důstojnost výsadní postavení ve Všeobecné deklaraci lidských práv, z níž později našla cestu též do Ženevských úmluv, Úmluvy o právech dítěte, Úmluvy o právech migrujících pracovníků, Úmluvy o právech osob se zdravotním postižením aj.⁵ Obdobně pronikla do obnovených

¹ Blíže k otázce implikací globální finanční a hospodářské krize a evropské dluhové krize viz například CRAMME, O., HOBOLT, S. (ed.) *Democratic Politics in a European Union Under Stress*. New York: Oxford University Press, 2015; VAN BEEK, U. J., WNUK-LIPINSKI, E. (ed.) *Democracy Under Stress: The Global Crisis and Beyond*. Berlin: Barbara Budrich Publishers, 2012; STIGLITZ, J. *The Euro: How a Common Currency Threatens the Future of Europe*. New York: W. W. Norton, 2016.

² Ačkoliv se jedná, obdobně jako u kontrapozice evropského severu a jihu, o zjednodušující kontrapozici, která opomíjí krizové politické tendence na úrovni zemí západní Evropy, akcentuje odlišný stav závažnosti situace, kdy institucionální a politické uspořádání zemí západní Evropy prozatím vykazuje daleko úspěšnější averzi vůči realizaci antiliberálních identitárních politik.

³ V nepřeberném množství monografické a časopisecké literatury lze k tématu krize liberální demokracie uvést například následující díla: SORENSEN, G. *A Liberal World Order in Crisis: Choosing between Imposition and Restraint*. New York: Cornell University Press, 2011; REITER, B. *The Crisis of Liberal Democracy and the Path Ahead*. London: Rowman & Littlefield International, 2017; GALSTON, W. *Anti-Pluralism: The Populist Threat to Liberal Democracy (Politics and Culture)*. New Haven: Yale University Press, 2018; ZNOJ, M., BÍBA J., VARGOVČÍKOVÁ J. *Demokracie v postliberální konstelaci*. Praha: Karolinum, 2014.

⁴ Mezi jevy, které ve svém komplexu přispívají ke krizi liberální demokracie a jejichž podstata přímo pramení z vnitřních tenzí liberálnědemokratického uspořádání, můžeme řadit zejména negativní sociální důsledky kapitalistické ekonomické formy liberálnědemokratických společností, otázky krize identity, sociální koheze a pocitu sounáležitosti liberálního individua, či veskrze demokratický problém omezování vlády většiny prostřednictvím expanze ryze liberálních institutů jako například lidskoprávního diskursu.

⁵ Všeobecná deklarace lidských práv v Preambuli vyjadřuje, že „uznání přirozené důstojnosti a rovných a nezcizitelných práv členů lidské rodiny je základem svobody, spravedlnosti a míru ve světě...“, jakož i „víru v základní lidská práva, v důstojnost a hodnotu lidské osobnosti...“. V čl. 1 stanoví, že „Všichni lidé rodí se svobodní a sobě rovní co do důstojnosti a práv...“. Dále čl. 22 a 23 přiznává lidské důstojnosti sociální rozměr, když ji spojuje s požadavkem sociálního zabezpečení a spravedlivé odměny za práci.

ústavních systémů některých zemí, například do ústavy SRN (1949), Itálie (1948) či Japonska (1946).⁶

Významný vliv na právní zakotvení lidské důstojnosti, jakož i konstrukci poválečného lidskoprávního diskursu vůbec měl katolický filosof Jacques Maritain. Maritain byl jako mnozí jiní konfrontován s obtížemi nalézt konsensus nad poválečnou formulací lidských práv ve světě roztržitém kulturní, politickou a náboženskou diferenciací. Zaujal tedy stanovisko, že není možné formulovat konsensus ohledně spekulativního východiska lidských práv. Oproti tomu pragmaticky věřil, že je možné formulovat elementární obsah lidských práv, jakož i některé základní hodnoty stojící v jejich pozadí, a to bez ohledu na zvolený spekulativní diskurs.⁷ Výrazem úspěšnosti tohoto přístupu byl právě konsensus vtělený do Všeobecné deklarace lidských práv. Vyjma metody měl Maritain též významný vliv na prosazení centrality lidské důstojnosti do Všeobecné deklarace lidských práv ve smyslu základního mezikulturního východiska v rámci principů praktického diskursu.⁸

Zatímco Všeobecná deklarace lidských práv artikuluje univerzální shodu o centrální právní pozici lidské důstojnosti, samotný obsah a aplikace tohoto konceptu se zásadním způsobem v jednotlivých národních právních řádech odlišují. Ideální typologie ve vztahu k právní funkci lidské důstojnosti může být definována ve dvou základních kategoriích: a) lidská důstojnost jako přirozenoprávní princip, z něhož je odvozován celý systém základních práv, b) lidská důstojnost jako samostatné základní právo v celkovém komplexu základních práv. V třetím případě lze lidskou důstojnost

chápat jako mimoprávní etický princip, který může podporovat legitimitu systému základních práv.

Bez ohledu na formální ústavní pozici lidské důstojnosti v jednotlivých právních řádech lze konstatovat, že interpretace a aplikace pojmu lidské důstojnosti v posledních desetiletích prodělává dynamický vývoj, který vede k extenzivní aplikaci tohoto pojmu.⁹ Reakcí na výše popsanou extenzi lidské důstojnosti byl rozvoj konceptu „jádra lidské důstojnosti“. Snahou při jeho definici je nalezení jistých společných rysů lidské důstojnosti, které jsou přítomny bez ohledu na konkrétní případ její aplikace. Jeden z takových modelů obsahuje následující charakteristiku „jádra lidské důstojnosti“:

1. Uznání skutečnosti, že jakákoliv lidská bytost má svou hodnotu, která pramení ze samotného faktu, že je lidskou bytostí.
2. Jisté formy zacházení a jednání jsou v rozporu s uznáním a respektem ve vztahu k faktu lidské důstojnosti.
3. Princip, že stát existuje pro účely lidských bytostí a ne opačně.¹⁰

Vydjeme-li z ústředního prvku jádra lidské důstojnosti, pak lidská důstojnost je v právním diskursu konstruována jako pozitivnímu právu předcházející univerzálně a objektivně existující fakt. Představuje vlastnost každé lidské bytosti z podstaty sebe sama, která je poválečnou přirozenoprávní teorií rozpoznána jako hodna právní ochrany. Právní důsledky uplatnění tohoto konceptu mají široký dopad. Tradiční jádrové principy liberálně demokratického státu, zejména princip svobody a rovnosti, byly doplněny o lidskou důstojnost, která je obdobně postulována v přirozenoprávním smyslu. Došlo tak k funkční změně lidskoprávního diskursu.¹¹

⁶ Christopher McCrudden dokazuje, že koncept lidské důstojnosti je součástí dlouhé filosofické a náboženské tradice sahající svými počátky až do období antiky. I přesto platí, že užití lidské důstojnosti jako právního konceptu lze vystopovat právě až v období po druhé světové válce. Viz MCCRUDDEN, Ch. Human Dignity and Judicial Interpretation of Human Rights. *The European Journal of International Law*. 2008, Vol 19, No. 4, s. 655–723.

⁷ Maritain vychází z rozlišení spekulativního diskursu, který chápe ve způsobu myšlení, jehož cílem je „racionální ospravedlnění v rámci duchovní dynamiky filosofické doktríny či náboženské víry“, a diskursu praktického, jehož cílem je nalezení jednoznačných závěrů o správném a spravedlivém jednání. Právě v tomto druhém případě viděl „principy jednání společně každému člověku, ačkoliv jsou různými osobami ospravedlněny různými způsoby“. MARITAIN, J. *Human Rights: Comments and interpretations. A symposium edited by Unesco*. Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, UNESCO/PHS/3, 1948, s. 2. Online dostupné na: <http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001550/155042eb.pdf>.

⁸ K bližšímu seznámení se s Maritainovým personalistickým pojetím člověka jako kompromisu mezi individualistickým a socialistickým chápáním člověka viz MARITAIN, J. *The Rights of Man and Natural Law*. New York: Gordian Press, 1971.

⁹ Lidská důstojnost je v individuálních případech aplikována na celou škálu situací, jako je například mučení a nelidské zacházení, trest smrti, chudoba, životní podmínky, zákaz diskriminace, postavení osob se zdravotním postižením, regulace biomedicínského výzkumu a další otázky související s ochranou individuální svobody a autonomie.

¹⁰ MCCRUDDEN, Ch. Human Dignity and Judicial Interpretation of Human Rights. *The European Journal of International Law*. 2008, Vol 19, No. 4, s. 679. Barroso rozvinul podobný koncept „minima lidské důstojnosti“, který definoval jako obsahující následující tři komponenty: 1. hodnota lidské bytosti, která plyne ze samotného faktu její existence, 2. autonomie každého individua, 3. omezenost určitými legitimními limity za účelem ochrany veřejných hodnot a státního zájmu. BARROSSO, L. R. Here, There, and Everywhere: Human Dignity in Contemporary Law and in the Transnational Discourse. *Boston College International and Comparative Law Review*. 2012, Vol. 35, Issue 2, s. 360.

¹¹ V tradičním smyslu bylo liberální svobodné individuum chápáno jako individuum nadané autonomií státem chráněnou a státu zapovězenou, jehož svobodná existence se naplňuje pouze samotnou možností rozhodování ve sféře autonomie, kdy každá absence volby je prezentována jako svobodná absence

Ve vztahu mezi jednotlivcem a státem má lidská důstojnost potenciál plnit několik funkcí. Zaprvé, lidská důstojnost působí z pohledu mezinárodního práva *de lege lata* jako ekvivalenční funkce všech lidských bytostí, tj. jejím subjektem je každý, čímž podporuje univerzalistické aspirace poválečné ochrany lidských práv. V tomto ohledu se však také střetává s faktickými limity realizace univerzalistické ochrany lidských práv. Zadruhé, v národních právních řádech má potenciál plnit ryze liberální funkci prostředku ochrany jednotlivce před určitými formami zacházení ze strany státu na jedné straně (status negativus). Na straně druhé může být interpretována jako závazek státu chránit člověka před stavem, který by jej situoval do stavu negujícího lidskou důstojnost (status positivus).

Zákaz určitého zacházení ze strany veřejné moci představuje nejen zákaz mučení a jiného krutého, nelidského či ponižujícího zacházení, ale maximum, aby lidská bytost byla vždy pojmána za subjekt práv. V tomto smyslu je uznání lidské důstojnosti zárukou, že jednotlivec bude součástí přirozenoprávního univerza lidských práv, neboť objektivizace člověka je ve své absolutní podobě zbavením samotné schopnosti být subjektem práv. Zákazem objektivizace člověka je tak vytvářen tlak na institucionální a funkční strukturu veřejné moci, kdy veškeré složky veřejné moci musí k jednotlivci přistupovat způsobem, který respektuje, že účelem existence státu je člověk sám o sobě. Je tak podpořen tradiční liberální primát jednotlivce před státem.¹²

Zatímco koncept jádra lidské důstojnosti a jeho adekvátní judikatorní aplikace může být odpovědí právního diskursu na nebezpečí rozplynutí lidské důstojnosti v dlouhé řadě nehomogenních interpretací s kontradiktorními závěry o povaze lidské důstojnosti samotné, významnější nebezpečí pro lidskou důstojnost lze spatřovat v oblasti politického diskursu. Uvedeme-li nejflagrantnější případy selhání při ochraně lidské důstojnosti v nedávné době, pak se jednalo zejména o neschopnost zamezit systematickému popírání lidské důstojnosti mučením, nelidským a ponižujícím zacházením, které realizovaly Spojené státy americké v rámci trestání tzv. mimosoudních vězňů. V rámci programu „Zadržení vysoké hodnoty“ byly používány tzv. rozšířené výslechové prostředky, které představují

vůle. Oproti tomu lidská důstojnost má užší vztah k hodnotově morální pozici člověka ve světě a vyjadřuje požadavek důstojné situovanosti individua bez bezvýjimečného přihlídnutí k jeho vůli.

¹² Zmíněný požadavek zákazu objektivizace byl formulován v rámci tzv. teorie objektu Güntera Düringa. Viz DÜRING, G. *Grundgesetz: Kommentierung der Artikel 1 und 2 Grundgesetz*. In MAUNZ, T., DÜRING G. (ed.) *Grundgesetz. Kommentar*. München: C. H. Beck, 2003.

zcela zásadní porušení zákazu mučení a jiného krutého, nelidského a ponižujícího zacházení. Kooperace některých evropských zemí, byť utajovaná, přispěla k politické legitimizaci těchto prostředků a znamenala porušení mezinárodních a vnitrostátních ústavních garancí lidských práv.¹³ V současné době jsme pak na úrovni mezinárodněpolitického prostředí svědky situací, které jsou negací lidské důstojnosti v masovém měřítku, a to bez adekvátní reakce mezinárodního společenství či států, pod jejichž suverénní mocí k takovým aktům dochází. Jedná se například o použití chemických zbraní proti civilnímu obyvatelstvu a mezinárodněprávně chráněným cílům v Syrské občanské válce¹⁴ či situace migrujících osob v oblasti Středozemního moře.¹⁵

Ačkoliv faktické případy popírání lidské důstojnosti nemají vliv na samotnou platnost konceptu lidské důstojnosti v právním diskursu, představují negaci lidské důstojnosti ve sféře politické fakticity, kdy případné neadekvátní reakce jsou tichým souhlasem s předmětnou politickou praxí. Zatímco je politicky zcela tolerován rozklad hodnoty lidské důstojnosti v mezinárodním měřítku, obdobný problém vyvstává na úrovni jednotlivých evropských zemí. Politický útok na liberálně demokratický řád je ve své podstatě zacílen proti lidské důstojnosti určitých individuí či skupin osob, ať již z jakéhokoliv politického motivu. Účelem pak je politicky potenciálně efektivní pokus o vyloučení těchto osob z univerza společnosti systematickou politickou negací faktu lidské důstojnosti těchto osob na základě hledisek národních, rasových či náboženských. V tomto smyslu se otvírá prostor pro reprezentaci určitých kategorií osob jako bezprávných objektů, kdy takový stav je v esenciálním smyslu popřením existence liberální společnosti. Zároveň dochází k recipročnímu důrazu na návrat národních identit, kdy prostá příslušnost k národu je propagována jako hodnota stojící nad individualitou člověka. Tím je bezprostředně ohrožen jeden z hodnotových základů poválečného uspořádání liberálně demokratických

¹³ Blíže k dostupným informacím o praktikách amerických tajných služeb, jakož i k právní kvalifikaci případné mezinárodní kooperace viz například rozsudek Evropského soudu pro lidská práva ze dne 24. 7. 2014 ve věci Al Nashiri proti Polsku, stížnost č. 28761/11.

¹⁴ K otázce identifikace konkrétních aktů porušení mezinárodního práva včetně použití chemických zbraní viz například zpráva Nezávislé mezinárodní vyšetřovací komise pro Syrskou arabskou republiku ze dne 6. 9. 2017. Komise existuje jako orgán systému OSN zřízený Radou pro lidská práva OSN. Zpráva dostupná online na: <http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/HRC/IICISyria/Pages/IndependentInternationalCommission.aspx>

¹⁵ Pro historické i aktuální informace o migraci, včetně množství osob utonutých, v oblasti Středozemního moře viz datový portál Vysokého komisaře OSN pro uprchlíky. Dostupný online na: <http://data2.unhcr.org/en/situations/mediterranean>